

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻՆ

(Զ. ԴԱՐԷՆ. Ք. ՔՐԻՍՏՈՍ ՄԻՆՉԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

(Շար. տես Բազմավեպ 1930, էջ 408)

ԳԼՈՒԽ Գ.

Պարթևական ազդեցութիւնն եւ Պարթևական հարստութիւնն Հայաստանի մէջ, Պատերազմներու երկրորդ շրջան Հայերուն՝ Հռովմայեցիներուն հետ. — Տրդատ Ա.ի ճանապարհորդութիւնը դէպ ի հոռւմ. — Հայաստան Հռովմէական գաւառ, եւ Հայաստան Ամտոնիոսի ժամանակ. — Նոր-Պարսից պետութեան ծագումը. — Հռովմայեցւոց եւ Պարսից միջեւ պատերազմ Հայաստանի մասին. — Հայոց քրիստոնէութիւնն ընդունելը Մեծ Տրդատի ժամանակ. — Հայաստանի քաղաքացիական հոռովմէական կայսրութեան եւ Պարսից միջեւ (6 տ. մ. թ. 9422 տ. յ. թ.):

Հայաստանի հետեւորդ չորս դարերու (Ա-Դ յ. թ.) պատմութիւնը՝ յաջորդաբար ինքնավարութեան կորստեան պատմութիւն է եւ թագաւորութեան բաժանման՝ ամենազօրաւոր դրացիներուն միջեւ, Հռովմէական կայսրութեան եւ Նոր-Պարսից, որ յաջորդութիւնն է Պարթևներու անհատաւոր թագաւորութեան: Ա. դարու (ն. թ.) տաւ թագաւորութեան: Ա. դարու (ն. թ.) վերջերը բուն Հայաստանի մէջ երկու որոշ կուսակցութիւններ երեւան կու գան, հռովմէականը՝ հակամէտ հռովմէական դաշնակցութեան, մինչեւ իսկ հպատակութեան պայմանով, եւ հակա-հռովմէական՝ հայաւանով, եւ հակա-հռովմէական՝ նախ կամէտ դէպ ի արեւելեան դրացիները՝ նախ դէպ ի Պարթևները եւ ապա Նոր-Պարսիկները: Այս երկու կուսակցութեանց երկույթին ներքեւ կը կուռէին հայ քաղաքացիութիւնն երկու սկզբունքները. նորակրթութեան երկու սկզբունքները, եւ աւանդագոյնը՝ հելլենականութիւնը, եւ աւանդականը՝ իրանեանականութիւնը: Այս երկու կուսակցութիւնները ընթացքը կ'արգիլէր Հայաստանի՝ կամ ձուլուելու հռովմէական կայսրութեան հետ, եւ անձնատուր ըլլալով

հռովմէականութեան, կորսնցնելով իւր անկախութիւնը, ինչպէս օրինակի համար Արեւմուտքի մէջ Գաղղիան: Եւ կամ պարզապէս մտնել Արեւելեան աշխարհի խումբին մէջ եւ համակերպիլ անոր պատմական բախտին, ինչպէս կը ներկայանային Պարսիկները:

Կայսերաց առաջին վարչութեան շրջանին, Հայաստանի մէջ շատ անգամ կուսակցութիւնները փոփոխակի գերակշիռ եղած են մէկը միւսին վրայ: Երբ հակահռովմէական կուսակցութիւնը գերակշիռ Հայերը կ'արտաքսէին Հռովմի հովանաւորած անձը, ինչպէս ըրած են օրինակի համար Արտաւազդ Գ. (5-2 տ. ն. թ.), եւ ընտրած թագաւոր իրենց կամքով, ինչպէս օրինակի համար Տիգրան Գ (կամ

1. Յաջորդ բացատրութեանց մէջ մենք խալաթեանցի թուոնդպիւրի, Գուլենի, Մոմսնի եւն. տուած տեղեկութիւնները ըրացնելէն զատ՝ աւելի ընդարձակօրէն կ'օգտուինք հին պատմագիրներէ՝ Տակիտոսէ, պատմաբան Ս. Գլուստովէն, Ամիրանոս Մարկելիոսէ, Եւտրոպիոսէ եւայլն:

Գ. 6-5 տ. եւ 2-1 տ. ն. թ.). պատահած է նաեւ որ այս առթիւ Հայերը զգալի կոտորած տուած են Հռովմէական լեգէոններու: Ընդհակառակն հռովմէական կուսակցութեան զորակցութեամբ Հայաստանի մէջ կաշառքով, եւ Հայոց դէմ հաշած թափառական ցեղերու օգնութեամբ Հռովմ յաջողած է աւատական յարաբերութեան մէջ պահել Հայաստանը: Թագաւորներու այս շարունակական փոփոխութիւնը յայտնի է տկարացուց Հայաստանի քաղաքական վիճակը, եւ ցոյց տուաւ աններդաշնակ վարչութիւն երկրին մէջ: Օգոստոսի վարչութեան վերջին տարիները եւ Տիգրանի առաջին տարիները քանի մ'անգամ, Հռովմայեցիք, արտաքսապէս յաջողութիւն ունեցան: Առաջին կամ երկրորդ տարին (յ. թ.) Գայիոս Կեսար (որդի Ագրիպպայի եւ Յուլիայի, որ զեգիր Օգոստոսի) Արեւելք եկաւ, որպէս զի իր ձեռքով տայ հայ թագաւորական թագը Արիոբարզան Ա.ին իբր Հռովմայաւատական թագաւորի: Բայց հարկադրուեցաւ շուտով փախչելու Արիոբարզան, զոր շատ դժուարութեամբ կրկին հաստատեցին թագաւոր, եւ այն՝ ընչ ժամանակի համար (մեռած է 2 տ. յ. թ.): Որմէ վերջ գրեթէ երկու տասնեակ տարիներու ընթացքին մէջ հայ գահուն վրայ կարգ մը վարիչներ նստած են: Հռովմայեցիք Արտաւազդ Ե.ի (մեռած 11 տ.) գահուն վրայ նստեցուցին յետոյ Տիգրան Ե. (կամ Գ. 11-14 տ. յ. թ.) որուն Անկիւրիոյ կորոյր (հռչակաւոր արձանագրութիւնն որ Օգոստոսի քաջագործութիւնները կը թուարկէ) կը յիշատակէ, «Հայ թագաւորաց սելուշը»: Բայց յետոյ, հակա-հռովմէական կուսակցութիւնը զօրանալով՝ գահուն վրայ բարձրացուց Երատոյ թագունին,

որ առաջ թագաւորած էր իւր եղբորը Տիգրան Գ.ի հետ, ըստ երեւոյթին սա Տիգրանեան ցեղի վերջին շառաւիղն եղած է: Երատոյի յաջորդն եղաւ Վրնոն, բախտախնդիր մէկը, հռովմէական կրթութիւն առած, որ սակայն երկար չմնաց գահին վրայ: Տիգրանի նոյն ատենուան նշանակուած իշխանը, օգոստեցաւ Հայաստանի մէջ ծագած խռովութենէն՝ վերատանի մէջ ծագած խռովութենէն՝ վերահաստատելու Հռովմի գերիշխանութիւնը: Տիգրան յանձնարարութեամբ Արեւելք հասաւ Գերմանիկոս եւ պսակեց Հայաստանի թագաւոր Արտաշէս Գ. (18-34 տ. յ. թ.) որ պոնտական թագաւորի որդի էր, որով գրեթէ վերահաստատուեցաւ աւատականութիւնը Հռովմայ՝ Հայաստանի վրայ: Նուիրենը հռովմայ (յ. թ.) հռովմային դարու կէսերուն (յ. թ.) հռովմային ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ մէական արգեցութիւնը կու տար պարթևական զգալիօրէն տեղիք կու տար պարթևական ազդեցութեան որուն կը համակրէր հակա-հռովմէական կուսակցութիւնը: Յետ երկու եւ ըստ երեւոյթին խաղաղ թագաւորութեան Արտաշէս Գ.ի, պարթևները յաջողեցան բարձրացնել Հայաստանի գահուն վրայ իրենց թագաժառանգը՝ Արշակ (35 տ. յ. թ.): Չառամեալ Տիգրանի չուղեց հաշտուիլ Հայաստանի փոխանցման հետ (ազդեցութեան նկատմամբ) Հռովմի հետ ամենավտանգաւոր թշնամոյն եւ ինքն ուղեց իւր պաշտպանեալ անձը Միհրդատ՝ վրաստանի թագաժառանգը: Բայց Տիգրանի շուտով մեռաւ եւ իւր յաջորդը հետեւորդ Արեւելքի գործերուն՝ ետ կանհեաւոր Արեւելքի գործերուն՝ ետ կանհեց Միհրդատը ի Հռովմ: Հայաստան վիճեց Միհրդատի նշանակած ճակեցաւ Պարթևաց որոնք նշանակած էին հոն փոխարքայ մը առանց թագաւորական տիտղոսի: Կղզիոս իշխանութեան հասնելով՝ հարկ տեսաւ Միհրդատը վերա-

1. Օրինակի համար 2 տարի ն. թ. որուն կը վկայէ Տակիտոս, Տարեգր. Բ. 4. «Արտաւազդ մերժուեցաւ ոչ առանց մեր կորուստին»:

2. Լիակատար ցանկ հայ արքայից Գուլենի քով 194, ինչպէս նաեւ Ալէն-Մարթէնի, 407 եւայլն: Թագաւորներու կարգին մասին տարածայնութիւններ կան եւ անոնց թագաւորութեան թուականներուն՝ վերջ տուած

հեղինակներու քով, ինչպէս նաեւ խալաթեանցի հանած եզրակացութեանց մէջ: Ալէն-Մարթէն հայ աւանդութեանց կը հետեւի. Գուլեն հին գրեթէ հանած տուեալներու խալաթեանց կ'աշխատի հաշտեցնել հակասական ցուցմունքները: Մենք մեծաւ մասամբ կ'ընդունինք Գուլենի դիտողութիւնները:

կանգնել զէնքի զօրութեամբ (41-52 տ. յ. Բ.) եւ սակայն սա սպանուած էր: Յետ ոչ երկար ժամանակի վարչութեան վրացի Հռադամիզդի, Պարթեւները նորէն Հայաստանի գահին վրայ բազմեցուցին իրենց Տրդատ Ա. (58-59 եւ 62-107 տ.) Թագաժառանգը: Այսպէս հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ պարթեւական հարստութիւնը, որ շուտով ազգայնականացաւ¹:

Սակայն Հռովմայեցիք չէին ուզեր զիջանիլ Հայաստանը Պարթեւներուն առանց պատերազմի: Ներոն պատերազմ սկսաւ Պարթեւաց դէմ, Արեւելք դրկելով իր Կորբուզոն զօրավարը²: Պատերազմի ընթացքին հռովմէական լեգէոնները պաշարեցին շատ հայ բերդեր, կրակ տուին Արտաշատի եւ առին Տիգրանակերտ, եւ բազմեցուցին հայ թագաւորի գահին վրայ Հռովմ դաստիարակուած Տիգրան Զ. (կամ Է.) եղբորորդին Տիգրան Ե. (59-62 տ. յ. Բ.): Բայց հազիւ թէ Հռովմայեցիք հեռացեր էին, Պարթեւները վերստին եկան Տրդատը թագաւոր դրին եւ հայ-պարթեւ զօրքը մեծ հարուած տուաւ Ռանդէի մօտ³: Վերստին սկսաւ պատերազմը: Վերջապէս Տրդատ պատրաստականութիւն ցոյց տուաւ հպատակելու Հռովմայ եւ անձամբ երթալու Ներոնի՝ անոր ձեռքէն ընդունելու թագը: Տրդատ եկաւ հռովմէական բանակը, մերկացաւ կայսեր պատկերին առջեւ արքայական նշանները: Հռովմ ասկից աւելին հասնելու յոյս չունենալով, զոհացաւ Հայաստանի այսպէս առ երեսս հպատակութեամբ:

Տրդատի դէպ ի Հռովմ ճամբորդութեան մասին զրած են շատ հին պատմագիրներ, Տակիտոս, Դիոն Կասիոս, Սուետոնիոս, Պլինիոս, Եւտրոպիոս⁴: Տրդատ հազարաւոր հայ եւ պարթեւ իշխանազուններու ընկերակցութեամբ կը ճանապարհորդէր: Հայ

արքային ի պատիւ մեծահանդէս ընդունելութիւններ կը կատարէին քաղաքները ուսկից կ'անցնէր: Բոլոր ծախքերը ի հաշիւ Հռովմի էին. նշանակուած էր 2 միլիոն դրամայ օրական. — ցամաքային ճանապարհորդութիւնը 9 ամիս տեւեց: Ներոն Հռովմի մէջ, ի պատիւ Տրդատի, խնջոյքներ կու տար, թատերական ներկայացումներ, ամփոթատրոնի մէջ խաղեր: Կը պատմեն թէ Ներոն իր հիւրին առջեւ նուագած է կիթառի վրայ եւ կրկէսի մէջ կառք քշած, զոր հայ արքան անպատշաճ համարած է թագաւորական աստիճանի: Հանդէսներէ վերջ Ներոն հանդիսաւոր կերպով պսակած է, Տրդատը, բայց Հայոց արքան ոչ մէկ պարտականութիւն յանձն առած է Հռովմի հանդէպ:

Այս արգելք չեղաւ Հռովմի որ դրամ կոխէր հպարտ վերտառութեամբ «Յալթուած Հայաստան»: Տրդատի ճանապարհորդութեան մեծագոյն արդիւնքն այն եղաւ որ Հռովմէն հետը տարաւ բազմաթիւ իտալական նկարիչներ, վարպետներ եւ բանուորներ, կործանած քաղաքները վերականգնելու՝ որուն համար նոյնպէս հռովմէական գանձէն իրեն միջոցներ տրուած էին: Այսու հանդերձ 58-62 տ. վերջին մեծ պատերազմին հետեւանքները՝ որ Հայաստան մղած էին Հռովմի դէմ՝ դեռ զգալի էին: Հայաստան վերջնականապէս հաստատուած էր իր անձուկ հայկական սահմաններուն մէջ, եւ պարտաւորուած էր հրաժարիլ Տիգրան Մեծի ժառանգութեան պահանջներէն: Այն երկիրները որ առաջ կը պատկանէին Հայաստանի եւ յետոյ ինքնուրոյն կը կառավարուէին՝ հետզհետէ հռովմէական գաւառներու փոխուեցան, հռովմէական Կոմմագէն, Փոքր Ասիա, Կապադովկիա յետոյ Ծոփաց աշխարհը եւ Միջագետք: Հայ բերդերու մէջ Ներոն թողուց հռովմէական զօրք:

Թուղթերուն վրայ, Տես Մոմսը Է. 372. եւ Խաւաթեանց զԼ. Ժ. Գ. Դուեն 167-185.

3. Եւտրոպիոս կը վկայէ, թէ հռովմէական լեգէոնները «Պարթեւաց լուծին տակ դրին». Եւտր. Է. 9. 4. Ստոյգ վկայութիւններ Խաւաթեանցի մօտ. զԼ. Ժ. Գ.

1. Դէպքերու բացատրութեանց մասին կը հետեւին Դուենի, հերքելով Պետրոս Պատրիցոսի դրոյցը (Միհր-դատի ապստամբութեան Հռովմի դէմ) Մոմսը Է. 370: 2. Այս պատերազմը բաւական յայտնի է մեզի շնորհիւ Տակիտոսի բացատրութեան, հիմնուած Կորբուզոնի

մէական բերդապահ զօրք, առ ժամայ, Հայաստանի հիւսիսային սահմանին վրայ, այսինքն վրական Հարմոզիկէի մէջ (գուցէ այժմեան Թիֆլիզը):

Սակայն Հայաստանի տիրելու համար Հռովմի եւ Պարթեւներուն միջեւ ամբողջ երկու դար պատերազմը շարունակուեցաւ: Տրդատ Ա. ըստ բաւական ինքնուրոյն կառավարէր, բայց Պարթեւները համարձակ կը խառնուէին Հայոց գործերուն մէջ յաջորդութեան ընտրութեանց ժամանակ Աշխադարի (107-114 տ.) եւ Պարթամասիրի (114-115 տ.): Տրայիանոս թափառելով, չուզեց հաստակայսրը Արեւելք գալով, չուզեց ներկայանալ Պարթամասիրը, որ անձամբ ներկայացեր էր հռովմէական բանակը եւ յայտնած էր թէ Հայաստան «հռովմէական գաւառ» (115 տ.) եղած էր եւ կը նշանակուէր անոր վարիչ պատուիրակը: Բայց գործերու այսօրինակ դրութիւնը քիչ տեւեց: Հազիւ թէ Տրայիանոս մեկնած էր Արեւելքէն, Հայոց գահը նորէն նստաւ Պարթեւներու թագաւորին որդին Պարթամասպատ: Տրայիանոսի յաջորդը Ադրիանոս ստիպուեցաւ հաշտուելու արգէն լու. «Հայերուն թոյլ տուաւ թագաւոր ունենալու»¹: Ադրիանոս Պիոս յաջողեցաւ ժամանակաւորապէս վերականգնել Հայաստանի մէջ Հռովմէական ազդեցութիւնը եւ Սոխեմ անունով մէկը թագաւոր դրաւ: Բայց Պարթեւները ստիպեցին զինքը հեռանալու Հռովմ ուր գայն պատուեցին ծերակուտական անուններով, եւ իրենց թագաւոր դրին Բակուրը: Մարկոս Աւրելիոսն ուս զօրքով Հայաստան մտաւ եւ վերստին թիւ Հայկական (Armenicus) տիտղոսն ընդունեցաւ եւ դրամ կոխել տուաւ այս վերտառութեամբ «Հայոց թագաւոր տըրուեցաւ»:

1. «Թոյլ տուաւ որ հայերը թագաւոր ունենան». Եւսեբ Սպարտիանոս. ԻԱ.

2. Մովսէս Խորենացի, Բ. 36 եւ Կր. 254. Սահա-

Սոխեմ նոյնպէս երկար չմնաց գահին վրայ, եւ ընդհանրապէս ասոր վախճանին վրայ բնաւ տեղեկութիւն չկայ: Մարկոս Աւրելիոսի վարչութեան վերջին տարիներուն եւ իր որդւոյն Կոմոդոսի ժամանակ, հայկական գահին վրայ, ինչպէս կ'երեւի, բազմած էր Սանատրուկ, հաւանորէն ծագմամբ պարթեւ, թէպէտեւ Մովսէս Խորենացին կ'ուզէ համարիլ զայն հայ²: Սեպտիմիոս Սեւերոսի ժամանակ (194-211 տ.) Հայոց թագաւորն էր Սանատրուկի որդին Վաղարշ (կամ Վուրգաս, նատրուկի որդին Վաղարշ (կամ Վուրգաս, ըստ այլոց Օլոգն): Սա դաշնակից էր Պարթեւաց եւ Սեպտիմիոս Սեւերոս ստիպուեցաւ Սեպտիմիոս Սեւերոսի ելլել: Այս պատերազմին հետեւանքով, կայսրը որպէս զի ապահովցնէ կայսրութիւնը Հայոց կողմանէ, յօժարեցաւ պարպելու Հայոց բերդերը բերդապահ զօրքերէ որ Ներոնի ժամանակէն ի վեր կեցած էին հոն մէկուկէս զար, եւ հատուցանել Հայոց ամէն տարի դրամական գումար մը. Հայ ազգային դրամական գումար մը. Հայ ազգային անձնասիրութիւնը պատրաստ էր համարիլ զայն իբրեւ հարկ Հռովմայ առ Հայաստան. բնականապէս պէտք էր համարիլ մասամբ օժանդակութիւն առ աւատաւոր վաստակները, մասամբ դիմակաւորական պետութիւնը, մասամբ Հռովմաբնաւ կաշառ, առաջն առնելու Հռովմայեցոց համար նոր տիրու պատերազմներու: Այսպէս Հայաստան ազատեցաւ հռովմէական զինուորական անմիջական միջամտութենէն: Հաւանորէն միեւնոյն ժամանակ հայկական մայրաքաղաքը Արտաշատէն՝ զոր Մարկոս Աւրելիոսի կոխնէ շատով բոլորովին կործանած էր՝ կը փոխադրուի ի «Նոր Քաղաք», ըստ յունաց խաղրուի ի «Նոր Քաղաք», ըստ յունաց կայնէպոլ, աւելի յայտնի է Վաղարշապատ անունով (թերեւ Էջմիածին): Վաղարշակին առ Սեպտիմիոս Սեւերոս յայտնած առաւելութիւնները ջլատուեցան անով որ հռովմայեցիք, յետ պատերազմի, մնայուն կերպով հաստատուե-

տրուկ անուան հայ ըլլաւ կը հաստատէ. Սանատայ տուրք, այսինքն է՝ պարզեւ Սանատի, իբր կաթնտու թագաւորի:

ցաւ Միջագետքի մէջ եւ գրաւեցին Մծրին քաղաքը, որ ռազմագիտական ամենակարեւոր կէտն էր: Սեպտիմիոս Սեւերոսի որդին եւ յաջորդը Կարակալլա կայսրը իր վիպերգակ—աւագակային արշաւանքին ժամանակ դէպի Արեւելք՝ նոյնպէս փորձեց գրաւել Հայաստան: Կարակալլա խորամանկութեամբ բռնեց Վաղարշը բոլոր ընտանիքով եւ սպաննեց զայն: Բայց Վաղարշակի որդին, Տրդատ Բ. (Տրդատ, մեռած 222 տ.) գերութենէ փախած՝ յայտարարուած էր թագաւոր Հայաստանի ոչ միայն հայ ժողովրդէն, այլ նաեւ (Կարակալլայի սպաննուելէն ետքը) Մակրինոս կայսրէն: Այս Տրդատը Սանատրուկի տոհմին վերջին թագաւորն է: Բայց գերակշռութիւնը միշտ Պարթեւաց կողմը եղած է. Տրդատէն ետքը անոնք հայկական գահին վրայ բազմեցուցին իրենց թագաժառանգը Արշակ Բ. որ աւելի յայտնի է խոսքով Անունով. (խոսքով 222—252 տ.):

Թագաւորներու այս փոփոխ շարժումները, յայտնի է, կարեւոր են միայն այն նկատմամբ որ ցոյց կու տան պարզապէս Հայաստանի մէջ Հռովմայեցւոց եւ Պարթեւաց գերակշռութեան փոփոխութիւնը: Հռովմայեցիք կը յաջողէին կամ գէնքի զօրութեամբ, կամ խորամանկութեամբ. Պարթեւները աւելի խորին ազդեցութեամբ, հիմնուած մերձաւոր քաղաքակրթութեամբ եւ երկու ժողովրդոց սովորութիւններով: Հայոց համար երկար ժամանակ հռովմայեցիք օտար ժողովուրդ էին. արտաքին ուժ մըն էր որուն առջեւ հարկադրուած էին հպատակիլ. իսկ Պարթեւները իբրեւ գրացի եւ բարեկամ, այնպէս որ Պարթեւական կուսակցութիւնը Հայաստանի մէջ կը համարուէր ազգային կուսակցութիւն: Բայց պարագաներու մէջ եւ իւր ընդհանուր քաղաքականութեան ուղղութեամբ Հռովմայեցիք թշնամի մնալով, այն դարերու մէջ երբ Հռովմէական կայսրութիւնը իր ամենապարզ զօրութեան մէջ էր երկրի վրայ, հայերն իրենց ուժերը սպառեցին անպարտուղ կռիւներու մէջ: Գ. դարու կէսին Հայաստան վերածուած էր արեւելեան եր-

կորդական տէրութեանց կարգը, կորսնցուցած ըլլալով իր աւելի բախտաւոր ժամանակի աշխարհակալած երկիրները: Երբ Գ. դարու կէսին Հայերը փոխեցին իրենց քաղաքականութիւնը դէպ ի սերտ մերձեցում Հռովմի հետ, պարագաները արդէն փոխուած էին, այն ժամանակ երբ կայսրութեան ուժը դէպ ի անկում կը միտէր, եւ ընդհակառակն գերակշիռ ազդեցութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կը մնար արեւելեան պետութեանց մէջ — Նոր Պարսիկներու, որոնց հետ Հայոց յարաբերութիւնը նոյնպէս թշնամական եղաւ: Այս ճակատագրական կապը, ի սկզբան Պարթեւներուն հետ որոնց կործանումը սահմանուած էր, հակառակ յարաճող Հռովմայ զօրութեան, եւ յետոյ կայսրութեան որ երթալով կը տկարանար, հակառակ Պարսից զօրանալուն, զխաւոր պատճառներէն մէկն էր Հայաստանի անկախութեան կորուստին:

Նոր Պարսից երեւումը (մերձ 226 տ.) փոխանակ Պարթեւներու տկարացած պետութեան, կարգէ դուրս փոխեց Արեւելեան պետութեանց ուղղութիւնը մասնաւորապէս Հայաստանի: Սասանեանները գրաւելով Պարթեւ արքաներու գահը, բոլորովին ջնջեցին իրենց նախորդներուն աւանդութիւնները: Պարսկական ինքնակալութեան անցեալ փառքերու երազներով լեցուած՝ Նոր Պարսիկները սկսան անորդիմել, որպէս զի վերահաստատեն իրենց երկրին մէջ հին սովորութիւնները. ի մէջ այլոց եւ հին Զրադաշտի պաշտամունքը իր սկզբնական մաքրութեան մէջ — եւ հալածանք հանեցին բոլոր պարթեւականներու դէմ: Ուստի բնական էր որ Սասանեանը չկարենային թշնամական դիրք չբռնել Հայաստանի դէմ, ուր կը շարունակուէր թագաւորել պարթեւական հաւրատութիւնը: Ասոր հետ միացաւ քրիստոնէութեան ազդեցութիւնը որ սկսած էր մտնել Հայոց մէջ. բայց Պարսիկները

1. Քարտէս հին Հայաստանի, ըստ նոր տուեալներու. տես Թուրքալիզի գրքին մէջ:

թշնամական աչքով կը նայէին: Հուսկ յետոյ Հայաստան, հրաժարելով իր դաշնակից Նոր իրանեան զրացիէն, սկսաւ փնտռել մօտենալու Հռովմէական կայսրութեան: Առաջին Հռովմէական—Պարսկական պատերազմի սկիզբը, որ Աղեքսանդր Սեւերոսի ինկած էր տանիլ, կայսրութեան եւ Պարսից մէջ զանազան ընդհարումներու կարգին, ըստ էութեան գրեթէ մէկ անընդհատ պատերազմ էր, հարիւր տարուան ընթացքի մէջ, — Հայաստան այժմ միշտ Հռովմայեցւոց կողմը կը բռնէր գոնէ պաշտօնապէս, յանուն արքաներուն: Գ. Պարսից պատմագիրները նոյնպէս կը գրեն Հայ—Հռովմայեցւոց սերտ դաշնակցութեան մասին: Այսպէս հանդիպեցաւ Աղեքսանդր Սեւերոսի որ մտնելով Հայաստան՝ բոլոր հռովմէական զօրքով ամբողջ ձմեռը հոն անցուց: Յետոյ ըստ վկայութեան Հերոդիանայ, Մաքսիմինոս կայսեր բանակին մէջ կը գտնուէր օժանդակ հայ խումբը: Երբ Պարսիկները յաղթեցին Վաղերիանոս կայսեր, եւ զինքը գերի տարին, անոնք Հայոց թագաւոր դրին իրենց պաշտպանաւր՝ Արտաւազդ Ե. (252 տ.): Բայց Արտաւազդ Ե. ալ ինքնուրոյն կը կառավարէր, ինչպէս կը վկայէ իր նամակն առ Պարսից թագաւորն (մեր ձեռքը հասած շնորհիւ Տրէքէլ Պոլլիոնի) որով կը խնդրէ ազատ թողլու Վաղերիանոսը. «Մենք ձեր զրացիները, — կը գրէր Արտաւազդ — ընդ միշտ կը տուժենք, երբ դուք (Պարսիկները եւ Հռովմէացիք) կը կռուիք իրարու հետ»:

1. Աղեքսանդր Սեւերոսի արշաւանքը յաջող եւր ունեցիւ է Հռովմայեցւոց եւ Հայոց համար, որչափ կարելի է դատել Եղիա Լամբրիդիոսի ըսածին համեմատ. Մոմսէ ալ նոյն եզրակացութեան է յանգել՝ վկայ կոչելով Ամմիանոսը, Զոնարը, Եւարգիան, Զոսիմոսը, Թէոփիլը վերջնոյն ցոյց տուած տեղը (Գ. 32) եղած պատերազմի նկատմամբ բան մը ըսուած է, այլ ընդհանուր ակնարկ մը Հռովմայ եւ Հայաստանի յարաբերութեան քանի մը դար վերջը:
2. «Մենք որ մերձաւոր ենք ձեզի՝ կը տանջուինք ձեր ներքին կռիւներուն համար»:
3. Ասոր համար պատմագիրներէն ոմանք կ'ուզեն թուել

թիւնը Հայաստանի մէջ. Կարա կայսեր անյաջողութիւնները կրկին Հայաստանը տուին Պարսից ձեռքը. վերջապէս Գաղբրիոս (երբ տակաւին իշխան էր) Պարսից մեծ հարուած տուաւ (298 տ.) եւ հաստատեց Հայաստանի գահին վրայ Տրդատ Գ. որուն ժամանակ Հայաստան քրիստոնէութեան դարձաւ: Հայոց պատմիչները Տրդատը կը համարին խոսքով Ա. ի որդին, եւ կը պատմեն թէ Տրդատ քանի մ'անգամ ստիպուած է եղեր թողլու Հայաստանը եւ փախչիլ Հռովմայեցւոց քով, այնպէս որ թագաւորած է նա ընդհատու մով 252 տարիէն (ըստ այլոց նոյն իսկ 241 տ.) մինչեւ 302 կամ 303 տ. այս ինքն 50—60 տարիներ: Բայց ամբողջ այսչափ ժամանակ Տրդատ թագաւորը հաւատարիմ դաշնակից մնաց Հռովմայ:

Նոյն քաղաքականութեան հետեւեցան Տրդատի յաջորդները: Անոր խոսքով Բ. որդին (խոսքով փոքր, 314—354 տ.) հեռացուց գահին ուրիշ թեկնածուները, որոնք Պարսիկներէ պաշտպանուած էին: Այս խոսքովի որդին, Տիրան Ա. (354—361 տ.) «կոստանդէն դրուած էր թագաւոր» նոյնպէս կը համարուէր կուսակից Հռովմայ: Պարսիկները յաջողեցան գահազուրկ ընել Տիրանը, բայց իշխանութիւնը մնաց իր որդւոյն Արշակ Գ. ի (361—368 տ.) որ շարունակեց հօրը քաղաքականութիւնը: Այս քաղաքականութիւնը կործանարար եղած է Հայաստանի համար: Արշակ Գ. ի ժամանակ պատերազմ տեղի ունեցաւ Հռովմայեցւոց եւ Պարսից մէջ որուն առաջնորդ եղած է Յուլիանոս կայսրը, ուր

երկու Տրդատներ Գ. եւ Գ., բայց Մովսէս Խորենացին՝ Բ. 92. որը կ'ըսէ որ Տրդատ «56 տարի թագաւորեց»:

Մենք կը հետեւինք Գուլենի եզրակացութեան, որ Վ. Երբի հետազօտութեանց վրայ հիմնուած է:

4. Յաջորդ մեկնութեանց մէջ, քանի որ կը վերջանայ խաւաքանցի պատմականը Տրդատ Գ. ի թագաւորութեամբ, մենք կը հետեւինք զխաւորապէս Ծ. Թուրքալիզի եւ Սէն—Մարթէի, ուղղելով եւ լրացնելով գահին հին պատմագիրներու վկայութեամբ (Ամմիանոս Նոնը հին պատմագիրներու վկայութեամբ (Ճիւր-բոն, Գիւրբի եւն.)):

ասոր մահէն (կամ սպանութենէն) ետքը նախատական հաշտութեամբ կը վերջանայ Հռովմի համար: Յովիանոս նորընտիր կայսրը զիջաւ Պարսից կայսրութեան պատկանեալ հինգ գաւառները, եւ իրաւունք տուաւ անոնց աւերելու Հայաստանը՝ որ Հռովմի հաւատարիմ զաշնակիցն էր: Այս եղաւ Հայաստանի ինքնուրոյն քաղաքականութեան դադարման սկիզբը: Սապոր (Շապուհ) Պարսից թագաւորն հայ ժողովրդիւն ընդդիմամարտ հանդիպելով, ըսկըսաւ «փոքր վիրաւորանքներով զրգռել ժողովուրդը», եւ միեւնոյն ժամանակ կաշառքով իրեն քաշել իշխանները, գաւառապետները (սատրապներ): Վերջապէս Արշակը խնջոյքի հրաւիրելով՝ բռնեց զանի, աչքերը հանեց եւ շուտով սպանեց զինքը: Ասկից յետոյ Պարսիկները Հայաստանն իրենց սեփականեցին հոն դնելով իրենց վարիչները Կիշակ եւ Արտաւան ներքինները: Սակայն Հայաստան կը դիմադրէր: Արտագերս՝ քաղաքը ուր արքայական գտնծը կը պահուէր, անձնատուր չեղաւ եւ Պարսիկները երկար ատեն եւ զուր տեղ պաշարեցին զայն:

Բայց Արշակի որդին Պարա (Պապ) փախեր էր Հռովմայեցւոյ քով եւ օգնութեամբ Վաղենտին կայսեր՝ մտած էր Հայաստան, թէպէտեւ միայն վարիչ տիրողութիւն թագաւորական աստիճանի: Ամմիանոս Մարկելլինոս երկար վիպերգական դէպք կը պատմէ Պարայի արկածներու մասին: Յետոյ սա ամբաստանուած էր Վաղենտինի քով եւ մատնութեամբ՝ սպանուած (374 տ.): Ժամանակ մը տակաւին մնաց Հայաստան Պարսից ձեռքը,

1. Ամմիանոս Մարկելլինոս, Ի. Գ. 2. Ի. Ե. 7. Լ. Գ. 4. Կ'ըսէ՝ Հռովմայեցւոյ եւ Պարսից խաղաղութեան դաշնագրութեան մէջ, աւելցուցած են «Կործանարար եւ անպատիւ», չօգնելով հայ թագաւորին «Հռովմայեցւոյ մշտական եւ հաւատարիմ բարեկամին»:
2. «Բոլոր դժկամակ ազգը կը տառապեցնէր թեթեւ

բայց ապա թէոդոս մեծն նորէն «տուաւ անոր թագաւորներ», նախ Վարազդատ, եղբորորդին Պարայի, յետոյ անոր երկու որդիքը Արշակ Դ. եւ Վաղարշակ Բ. բայց ասիկա ստուեր մ'էր ինքնուրոյն ազատութեան: Հռովմայեցիք եւ Պարսիկները Հայաստանի բախտը տնօրինելով, շուտով համոզուեցան որ պէտք չեն պահպանել այս անկախութեան երեւոյթը, եւ որոշեցին անմիջապէս մէջերնին բաժնել հայկական երկիրները:

Հայաստանի առաջին բաժանումն հայ պատմիչները կը նշանակեն 387 տ. այս բաժանումը վերջնական չէր: Արեւմտեան Հռովմայեցւոյց ինկած փոքր մասին մէջ թագաւոր կը մնար Արշակ Դ. (անշուշտ իր եղբոր մահէն ետքը): Արեւելեան՝ Պարսից մնացած մեծագոյն մասին մէջ, նոյն պէս թագաւոր, Խոսրով Գ. Արշակունի ցեղէն: Արշակ Դ. մահէն վերջը, կայսրութիւնը Հայաստանի մասին մէջ նշանակեց կառավարիչ մը առանց արքայական տիտղոսի (389 տ.): Պարսկական Հայաստանի մէջ յետ քանի մը թագաւորներու փոփոխութեան վերջին Արշակունի Արտաշէս Դ. զրկուած էր (428 տ.) թագէն՝ Պարսից Վահրամ Ե. ձեռքով, եւ տեղը նշանակուած էր պարսկ մարզպան (կառավարիչ): Երկու Հայաստանի վերջնական սահմանները գծուած էին հաւանորէն 422 տ. որոնց խաղաղութեան դաշինքով կը վերջանայ պատերազմը թէոդոս Բ. եւ Վահրամ Ե. միջեւ:

(Շարունակելի)

ՎԱՍԵՐԻ ԲՐԻՒՍՈՎ (Թրգմ. Հ. Յ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ)

տուրքերով» Ամմիանոս Մարկելլինոս, Ի. Ե. 12.
3. Մովսէս Խորենացիին քով՝ Տիգրանակերտ, Ի. Ա. Բ. 28, բայց նա արդէն գոյութիւն չունէր այն դարաշրջանին (տես վարը):
4. Այս սպանութիւնը Ամմ. Մարկելլինոս (Լ. 1) կը կոչէ «Չազրելի կեղծիք» (figmentum nefarie),

ԱՆՇԵՏԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

4. ՊՈԼՍՈՅ ՍԷՋ

(Շար. տես Բազմավէպ 1930, էջ 514)

Թ. Անմեղ գառինքն ի միասին
Պարոն ճիւղճի Օհաննէսին
Ննջեն ի սոյն դամբարանին
Ստեփաննոսն ընդ Կատարին
Յամի փրկչին Յամի փրկչին
1768 1790

Այս տապանագրին հեղինակն է Խարբերդի ճէրեան Օղլու կամ ճիրանեան մուրացիկ Կոյր Մինաս որ «Կէչիտ» մականունը կը կրէր: «Կէչիտ» թուրքերէն բառը հոս «անցորդ» իմաստով գործածուած է: Ահաւասիկ ժողովրդական «Աշուղ» մ'ալ որուն թուրքերէն եւ հայերէն երգերը եւ տաղերը պէտք է հաւաքել եւ ուսումնասիրել:

«Կէչիտ Կոյր Մինաս» սովորական ba-nal տեսակի տաղասացներէն մէկը (Աշուղ) չ'երեւիր մեզի՝ դատելով իրմէ յօրինուած տապանագիրներէն, որուն մէկ ուրիշ նմոյշը եւ որ բաւական կոկիկ յօրինուածք մը ունի: (Տես Բազմ. 1929 թիւ 1 Յուն. էջ 18. Տապանագիր ճիւղճի Օհաննէսի 16ամեայ աղջկան):

1813 Մայիս 23 (հ. տ.) վախճանած է կաթուածէ «Բանասէր Տիրացու Կոյր ի ծնէ Կոյր, ի կարգէ մուրացողաց»: Իր տապանաքարը, զոր պատրաստել տուած են Տիւզեանները եւ որոնք հոգացած են նաեւ թաղման ծախքերը, կանգուն էր դեռ մինչեւ 1905-1906 թուականները Բանկալթի գերեզմանատան մէջ: Խորանարդ ձեւով մէջտեղը ճաթած եւ կտրած, զիրերը մեծ մասով աւերուած:

Քար մ'էր ան որ գրեթէ հետեւեալ արձանագրութիւնը կը կրէր.

Ժ. Այս է տա. (պան) հան. (գտնենի)
Խարբերդցի ճ. (էրեան) Կ. (ոյր) Մին. (ասի)
Բանասէր Կէչիտ կոչէ.....
Որ հանգեաւ ի թվին (Քր) իստուի:

Հայ-կաթուղի հարուստ ընտանիքներու մէջ մուտք ունէր այս «Բանասէր»ը եւ կը նպաստաւորուէր անոնցմէ. խառնուած է ժամանակին կրօնական վէճերուն եւ կռիւներուն:

ԺԱ. Թէրճիման Մուրատ
ՈԶ... (աւրուած)

ԺԲ. Թէրճիման Պաղտատար
ՈԶԳ

Ասկէ տալը տասնեւհինգ տարի առաջ Բանկալթի Ազգ. Գերեզմանատան մէջ անշուք տեղ մը իրարու միեւնոյն ձեւով նեղ եւ երկայնկեկ, մարմարէ երկու տապանաքարեր դեռ կ'երեւէին վերը տեսնուած պարզ արձանագրութիւններով:

Սովորաբար «Թէրճիմաններու», այսինքն եւրոպական դեսպաններու մօտ ծառայող թարգմաններու շիրմաքարերը ճաշակաւոր քանդակներով եւ նոյն իսկ զինանշաններով զարդարուած են ինչպէս «Թէրճիման Անտոնի», «Թէրճիման Սահաթի Սարգիսի» եւ «Թէրճիման ճամճի գատէ Յակոբ» ի տապանաքարերը: Բայց վերոյիշեալ Պաղտատար և Մուրատ թարգմանները բացառութիւն կը կազմեն, որովհետեւ ասոնք փորձանքի հանդիպելով մահապատիժի ենթարկուած են: